

Research Paper

Explanation of factors affecting the sense of place in religious places of Iran (case examples of historical mosques in Tabriz)

Lida Akhlaghi¹ **Asadollah Shafizadeh**²

¹ PhD by Research Student in Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

² Associate Professor, Department of Architecture, Ahar Branch, Islamic Azad University, Ahar, Iran.

Keywords

**Place, Sense of place,
Religious place,
Mosque, Tabriz city.**

A B S T R A C T

The mosque, as a center of worship and society, needs a strong connection with its functional area to continue its dynamic life. This connection with the context is realized through a human, physical and natural connection with the external environment. Religion can play an important role in the sense of place and provide a concept of it. The shape and spatial organization are effective according to the degree of attachment to the building, and any change in the physical and psychological dimensions of the building can be effective on the sense of place.

The research is descriptive-analytical and exploratory in nature, which originally used qualitative and quantitative methods. The sample size is 20 experts and the sample size is 168 people. To analyze the qualitative data, the foundation data method was used with MXQDA software. To analyze the quantitative data and measure the relationship between the variables, the Pearson correlation method and the simple and multivariate linear regression statistical tests were used to determine the relationship and intensity. It was used for correlation between independent and dependent variables. Path analysis was used to determine the direct and indirect effect of variables on the sense of place. Spss and Amos software were used for these analyses.

The results showed that perceptual and physical factors have the greatest effect in inducing a sense of place in the historical mosques of Tabriz, and social and functional factors have less effect. Among the investigated variables, vitality has the highest correlation coefficient and impact on the sense of place. Also, among the investigated mosques, Maqbareh Mosque has the most sense of place according to the visitors. Therefore, all physical, administrative, social and functional factors are effective in creating a sense of place in religious places in Iran, especially Tabriz city.

*Corresponding Author.

Email Addresses: asadolasad75@gmail.com.

Akhlaghi, L. and Shafizadeh, A. (2025). Explanation of factors affecting the sense of place in religious places of Iran (case examples of historical mosques in Tabriz). *Human Ecology*, 4(10), 815-835.

Doi: <https://doi.org/10.22034/ej.2025.515400.1080>

تبیین عوامل موثر بر حس مکان در مکانهای مذهبی ایران (نمونه موردی مساجد تاریخی تبریز)

لیدا اخلاقی^۱ اسدالله شفیعی زاده*^۲

۱ دانشجوی پژوهش محور دکترای معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

۲ دانشیار گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران.

واژگان کلیدی

مکان، حس مکان، مکان مذهبی، مسجد، شهر تبریز

چکیده

مسجد به مثابه کانونی عبادی-اجتماعی برای ادامه حیات پویا نیازمند ارتباطی قوی با حوزه کارکردی خود است. این ارتباط با زمینه از طریق پیوندی انسانی، کالبدی و طبیعی با محیط بیرونی محقق می شود. دین می تواند نقش مهمی در حس مکان داشته باشد و مفهومی از آن ارائه دهد. شکل و سازمان فضایی بنا بر میزان دل‌بستگی به بنا مؤثر بوده و هر گونه تغییری در ابعاد کالبدی و روانی بنا می تواند بر میزان حس مکان آن، مؤثر بوده است. هدف تحقیق حاضر تحلیل عوامل موثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز می باشد. تحقیق از نظر ماهیت بصورت توصیفی-تحلیلی و اکتشافی می باشد. که در اصل از روش کیفی و کمی استفاده شده است. حجم نمونه ۲۰ نفر از خبرگان و حجم نمونه نمازگزاران ۱۶۸ نفر می باشد. برای تحلیل داده‌های کیفی از روش داده بنیاد با نرم افزار Maxqda استفاده شد برای تحلیل داده‌های کمی و سنجش رابطه میان متغیرها از روش همبستگی پیرسون و از آزمون‌های آماری رگرسیون خطی ساده و چندمتغیره برای تعیین رابطه و شدت و جهت رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته استفاده شد. از تحلیل مسیر برای مشخص کردن تأثیر مستقیم و غیرمستقیم متغیرها بر حس مکان استفاده شد برای این تحلیل‌ها از نرم افزار Spss و Amos بهره گرفته شد. نتایج نشان داد عوامل ادراکی و کالبدی بیشترین تأثیر را در القای حس مکان در مساجد تاریخی شهر تبریز دارند و عوامل اجتماعی و عملکردی تأثیر کمتری دارند. در بین متغیرهای مورد بررسی سرزندگی بیشترین ضریب همبستگی و تأثیر در حس مکان دارد. همچنین در بین مساجد بررسی شده مسجد مقبره بیشترین حس مکان از نظر مراجعه کنندگان دارد. بنابراین همه عوامل کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی در ایجاد حس مکان در مکانهای مذهبی ایران بخصوص شهر تبریز مؤثر هستند.

۱. مقدمه

از دیر و باز بناهای دینی از اهمیت بسیاری در ایجاد حس تجارب معنوی در کالبد بنا برخوردار بوده اند. حس مکان مقدمه ای برای تعامل با مکان و سپس حس تعلق و ارتقای هویت فردی است. از این رو از نظر رلف سه عنصر بسیار حیاتی در حس مکان فعالیت، کالبد و معنا موثر است (Bahauddin et al, 2022). در فضاهای دینی بخصوص مساجد اهمیت کالبد و نحوه ارتباط آن با عملکرد و معنا دارای ارزش بیشتری است تا فضاهایی که پیشینه کمتری در تاریخ داشته اند. شاید بتوان گفت آدمی براساس الگوهای شکل گرفته در ذهن خود انتظارات اولیه ای نسبت به فضاهای دینی (مساجد و یا هر فضایی با تجارب بیشتری در تاریخ بشر) دارد که هنگام ورود و دیدن ارتباطی اولیه با میزان همپوشانی کالبد، عملکرد و معنا و انتظارات ذهنی برقرار می کند. نحوه شکل گیری فضاهای معنوی و مساجد از تجارب دیرینه انسانها و از فرهنگهای مختلف بصورت متفاوت نمایان شده اند (نکوئی و همکاران، ۱۳۹۷). در واقع کالبد فضاهای معنوی برگرفته از آداب دینی مرسوم در جوامع بشری است. از اینرو طرح واره های عمیقی در ضمیر انسان را شامل می شود. این امر با توجه به پیشینه های متفاوت اعتقادات در نژادها و فرهنگها می تواند بسیار متنوع باشد. امروزه طراحی کالبد شهری در تمام شئون گرایش های نوآورانه دارند، این امر چه در طراحی کالبد بناهای معنوی و چه در فضاهای مدرن مانند مراکز تجاری و ...، یک بنای معماری با جزئیات موجود در خود، کاربری و کنشهایی که در آن اتفاق می افتد بر رفتار انسان تأثیر می گذارد (عباس زاده و زمانی، ۱۳۹۹). نقدی که بر فضا و مکان امروز وارد است؛ این است که مکان تشکیل شده از فضا در کنار یکدیگر که متأسفانه پاسخگوی نیاز انسان امروز نیست و انسان با قرار گرفتن در این فضا احساس هیچ گونه تعلق خاطر نسبت به آن ندارد. معماری اسلامی که بیشتر ویژگیهای آن در بناهای مذهبی از جمله مساجد مطرح می شود. همچنین بخش اعظمی از خصوصیات هنر اسلامی که در طول زمان و دوره های مختلف شکل گرفته است در همین بنا یعنی مسجد به چشم می خورد. گاهی این سؤال ذهن عده ای از پژوهشگران را به خود مشغول می کند که چرا در معماری اسلامی مسجد مکانی مهم محسوب می شده است. باید اینگونه اذعان داشت؛ مسجد در گذشته مرکز شهر، روستا و محله در دوران بعد از اسلام بوده و از عناصر مهم شهر بوده است که علاوه بر محل عبادت با پروردگار، کارکردهای فرهنگی - اجتماعی و آموزشی نیز داشته است (بهزادپور و همکاران، ۱۳۹۹). کیفیت معماری مسجد و انتخاب طرحهای معماری سنتی یا نوآورانه، از مسائل مورد توجه معماران است. با توجه به تحولاتی که در طراحی مساجد رخ داده اند، مشخص نیست که این تحولات توانسته باشند حس مکان و تعلق مردم به محیط معنوی مسجد را که عاملی مهم در ارتباط بهتر افراد با مسجد است محقق نمایند (نژاد ابراهیمی و شیخ الحکمایی، ۱۴۰۰). در حالی که بررسی بسیاری از تحقیقات اواسط قرن بیستم نشان داده است که برخی از عوامل اجتماعی و روانی نسبت به ویژگیهای کالبدی عوامل مؤثرتری هستند، تحقیقات دیگر نشان داده که کیفیت و ویژگیهای محیط کالبدی می توانند پاسخگوی توقعات و نیازهای مردم نیز باشند. با توجه به تفاوتهایی که در طراحی مساجد در دوره اخیر وجود دارند، به نظر می رسد که تمرکز بر طرح کالبدی مساجد بتواند سنجش حس مکان و نقش طرحهای مختلف کالبدی بر حس مردم نسبت به مسجد را تأمین نماید. بعضی از مساجد تاریخی نیز بر روی آتشکده هایی که مربوط به دوران قبل از ورود اسلام به ایران است، می باشد. یکی از تأثیرات مهم و مثبتی که بناهای مذهبی بر روی انسان داشته اند ارتباط با طبیعت بوده است؛ به دلیل آن که از عناصر طبیعی چون آب، گیاه و نور در بنا استفاده می شده است. جایگاه مساجد در ایران از این حیث ارزشمند محسوب می گردد که قادر به پاسخگویی در قبال نیازهای غیرمادی چون متفاوتی است که تأثیر زیادی بر روح انسان دارد. این نوع معماری (معماری اسلامی - مذهبی) ریشه ی توحیدی دارد و در حس مکان موثر است. از این رو تحقیق حاضر در نظر دارد عوامل موثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز را بررسی کند. و به دنبال پاسخگویی به این سوال است که چه عواملی در شکل گیری حس مکان در امکان مذهبی (مساجد تاریخی) شهر تبریز موثر هستند؟

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

حس مکان یکی از مفاهیم اساسی در معماری و شهرسازی است که تأثیرات عمیقی بر ارتباط انسانها با فضاهای محیطی، به ویژه مکانهای مذهبی دارد (وثیق، ۱۳۹۹). این بخش به معرفی و تبیین مفاهیم کلیدی، نظریه ها و دیدگاههای مختلف موجود در زمینه حس مکان و ویژگیهای مکانهای مذهبی پرداخته و روابط بین این مفاهیم و نحوه تأثیر آنها بر تجربه فردی و اجتماعی در فضاهای مذهبی را بررسی خواهد کرد. از آنجا که مکانهای مذهبی در فرهنگ ایرانی نقشی محوری در ارتقاء هویت فرهنگی، اجتماعی و معنوی دارند، درک عمیق از تأثیرات مختلف در این مکانها می تواند به بهبود طراحی فضاهای مذهبی و بهبود تجربه معنوی در این مکانها کمک کند.

مکان

رابطه بین مردم و مکانها بسیار گسترش یافته است. در این زمینه تعاریف زیادی برای مکان بیان شده است، (Wartmann & Purves, 2018) اما به طور کلی اصطلاح "مکان"، بر خلاف فضا، پیوند عاطفی محکمی را بین شخص و محیط خاص می کند (زینالی عظیم، ۱۴۰۱) به عبارت دیگر، مکان با ارزشها و اصول انسانی آمیخته است (بصیری و همکاران، ۱۴۰۰) مکان، فضایی است که برای فرد یا گروهی از مردم

واجد معنی باشد (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۱) در نتیجه، مکان یک فضای خاص است که با معانی و ارزش های کاربران پوشانده شده است. اماکن در زندگی انسان نقش اساسی و حیاتی دارند. هر مکان شخصیت منحصر به فرد خود را دارد که موضوع مهمی در علوم اجتماعی است (Rex, 2016). مطالعات بررسی شده نشان می دهد که مکانها نه تنها عناصر مهم در توسعه و حفظ هویت گروهی و شخصی خود هستند بلکه در رفتار انسان و سلامت روان آنها نیز نقش بسزایی دارند (Seamon, 2017) مکانها علاوه بر ویژگی های فیزیکی، شامل پیام ها و معانی هستند که افراد بر اساس نقش ها، تجارب، انتظارات و انگیزه های خود ادراک و رمز گشایی می کنند. (Stern, 2017) بنابراین به این حس مکان گفته می شود. که به تجربه خاص شخص در یک محیط خاص گفته می شود. این یک روش کلی است که کسی در مورد یک مکان احساس می کند. حس مکان یک عامل مهم در حفظ کیفیت محیط است. از این رو مکانها بسیار مهم هستند زیرا زمینه ای را فراهم می کنند که در آن افراد قرار دارند. زندگی خود را ادامه می دهند و معنی آن را بوجود می آورند. (Relph, 1976, Tuan, 1977) با توجه به قدرت و همه جا بودن مکان، تجربه آن می تواند عمیقاً بر احساسات، افکار، هویتها، خاطرات، رفتار، روابط و تعامل انواع مختلف تأثیر بگذارد. در اصل، مکان بر همه تأثیر می گذارد (Rajala & Sorice, 2022). جنبه های تجربه انسانی چه از نظر خصوصی و چه از نظر عمومی، یا بهتر یا بدتر بودن تجربه مکان به طور غیرقابل توصیفی با بودن انسان و شکل دادن به احساس شخصی در ارتباط است (Masterson, 2017).

حس مکان

مفهوم حس مکان همیشه به عنوان یکی از مهمترین مباحث روانشناسی محیط، برنامه ریزی شهرسازی، طراحی شهری و معماری مورد بحث قرار گرفته است (Briggs et al, 2019). حس مکان ناشی از مفهوم روح یک مکان یا نبوغ مکان است. انسان هنگام اشغال مکان می تواند تجربیاتی فراتر از تجربه جسمی و حسی داشته باشد، که احساس دل بستگی خاصی به یک مکان می کند و عناصر موجود در آن به روح مکان ارجاع می شود (کرمی و همکاران، ۱۴۰۰) پس دل بستگی مکانی به عنوان هسته اولیه شکل گیری حس مکان، فرایندی احساسی، ادراکی و رفتاری است که در تعامل افراد با فضاهایی که بدان معنای ویژه ای بخشیده اند. (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۴) به مکانی که بدون هیچ اشاره ای به انسان در آن وجود داشته باشد، آن مکان، فقط یک موقعیت جغرافیایی کوچک است. بنابراین، معنای مکان با احساس امنیت و دل بستگی نزدیک است، (بابازاده اسکوئی و همکاران، ۱۴۰۱) برخلاف معنی فضا فرد هنگام اشغال یک مکان، فرایندی از ادراک را به سمت محیط خود طی می کند. ادراک روشی است که در آن انسان اطلاعاتی را از محیط اطراف خود دریافت می کند و پس از آن بلافاصله بر اساس اطلاعات داده شده معانی می دهد (Alyan & Herlily, 2019) حس مکان به عنوان نگرشی چندبعدی به بررسی و توصیف ارتباط عاطفی میان افراد و محیط فیزیکی می پردازد و شامل ارزشها، نمادها و معانی فرهنگی نسبت داده شده به مکان می باشد (محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۸) در حس یک مکان کارمونا و همکارانش توضیح می دهد که احساس نقش مهمی را آغاز می کند و روند ادراک را آغاز می کند. که احساس نتیجه چهار حواس است: بینایی، شنوایی، بو و لمس (Carmona et al, 2003).

جدول ۱- معیارهای مربوط به سنجش حس تعلق به مکان از دیدگاه صاحب نظران

دیدگاه	صاحب نظران	تعاریف	معیارها	حوزه حس مکان
	دیوید کانتر	مکان چون واحدی برای محیط است که مردم در آن زندگی خود را تجربه می کنند	مدل مکان متشکل از سه عامل: کالبد، فعالیت ها، تصورات.	کالبدی و ادراکی-معنایی
روانشناسان محیط	کرت لوین	هر چه شناخت ذهنی فرد نسبت به محیط پیرامونی بیشتر شود، آن را جزئی از فضای زندگی خود می داند	شناخت ذهنی و رفتار انسان با توجه به عوامل اجتماعی و فرهنگی پیرامون.	ادراکی-معنایی
	جان لنگ	طبقه بندی کیفیت های طراحی شهری بر حسب برآورده ساختن نیازهای انسان	توجه به نیازهای اساسی انسان بر اساس هرم مازلو.	اجتماعی و عملکردی- رفتاری
	نوربرگسولتز	یافتن حس مکان در مکان هایی با شخصیت مشخص و متمایز	توجه به تصور محیطی، ادراک و جهت، مصالح، شکل، بافت	کالبدی
پدیدارشناسان	رلف	شکل گیری ادراک و قضاوت از طریق رمزگشایی معانی در ذهن فرد.	ساختار کالبدی، فعالیت، معنا	کالبدی و ادراکی-معنایی

اجتماعی	تعدد فعالیت ها، نفوذپذیری، توجه به خیابان، تاکید به تعامل اجتماعی و انعطاف پذیری.	زنده بودن شهر در گرو مراکز شهری پیچیده و پر ازدحام است، مخالف محدود کردن فعالیت مردم در چارچوب خاص.	جین جیکوبز
عملکردی-رفتاری	سرزندگی، معنادار بودن مکان های شهری، دسترسی، کنترل و نظارت.	مکان هویتی قابل ادراک است. که یا حس مکان میتواند احساس تعلق داشته باشد.	کوبین لینچ
کالبدی	حفظ تسلسل حرکت ها، محصوریت فضا، پیوستگی لبه ، کنترل محورها	تلفیق سه تئوری ارتباط، شکل-زمینه و مکان را ضروری می داند.	طراحان راجر ترانسیک
عملکردی-رفتاری	نفوذپذیری، گوناگونی، خوانایی، انعطاف پذیری	محیط مناسب، محیطی پاسخده به درخواست های مردم است.	یان بنتلی

(ترکمن و سهیلی، ۱۴۰۰، بهزادپور و همکاران، ۱۳۹۹)

عوامل تشکیل دهنده حس مکان

در این تحقیق عوامل تشکیل دهنده حس مکان از چهار بعد مورد بررسی قرار می گیرد:

الف: عوامل ادراکی - شناختی فردی:

شناخت و ادراک فرد از یک مکان از شروط اولیه برای ایجاد حس تعلق به مکان می باشد، بدین منظور محیط های با خوانایی و تمایز کالبدی برای استفاده کنندگان جزء محیط های مطلوب بوده و ادراک و شناخت بهتری از سوی افراد در آن صورت می گیرد. فضای معماری که به صورت عینی قابل ادراک است؛ فضایی است که مستقیماً احساس می شود و از طریق عناصر تعریف کننده اش، امکان شناخت می یابد (حبیبی ۱۳۷۸) که این شناخت می تواند از طریق ساختارهای معنایی فضا و محیط ساخته شده برای ایجاد مجموعه هایی از کیفیات خاص و به وجود آمدن حس مکان مؤثر باشد. معیارهای چون ذهن و فرهنگ، مفاهیم نمادین و عاطفی، پایداری مکان و قابل اعتماد بودن، اصالت، منظر، طبیعت و فضاهای خصوصی و جمعی در ادراک انسان از فضاهای معماری و ایجاد حس مکان در افراد در درون فضاها مؤثر واقع شود (Lomas et al, 2023).

ب: عوامل کالبدی:

عناصر و اجزاء کالبدی مکان به عنوان بخشی از فرایند شناخت و هویت انسانی است. محیط به دو عامل فعالیت و کالبد بسته بندی می شود. عناصر کالبدی از طریق ایجاد تمایز محیطی و ارتباط درون و بیرون در فضاها، به ایجاد حس تعلق می پردازند. و از طریق همسازی و قابلیت تأمین نیازهای انسان در مکان در ایجاد حس تعلق مؤثر هستند (Seamon, 2021).

محققین زیادی همچون؛ پروشانسکی، لاواراکس، لنگ، استیل، چپمن، شامای، لینچ و غیره با پژوهش های خود، بر نقش عوامل کالبدی در ایجاد و ارتقای حس مکان تأکید کرده اند. مکانهایی که از لحاظ فرمی و کالبدی خوانایی داشته باشند، کیفیات بصری و فضایی مطلوبی مانند؛ توالی، شگفتی، تضاد، مقیاس، محصوریت، نفوذکنندگی، شکل و توده، ریتم، بافت و مصالح، نور، رنگ و غیره داشته باشند بیشترین تأثیر را در برانگیختن احساسات انسان و حس بودن در یک مکان خاص به انسان می دهند. بنابراین بررسی ها نشان می دهد ویژگیهای کالبدی محیط با ایجاد معانی و تأمین فعالیت های خاص، در ایجاد حس مکان مؤثر است (فلاح، ۱۳۸۵).

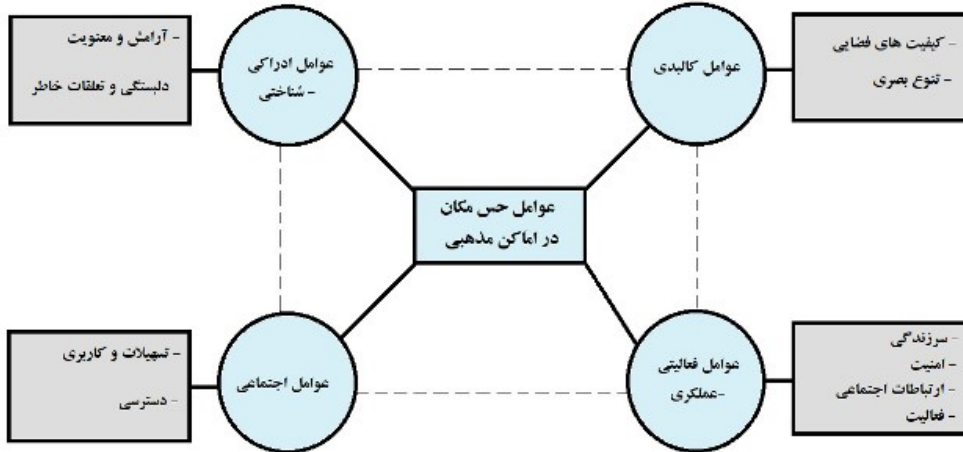
ج: عوامل اجتماعی:

عمدتاً بر پایه تعاملات و کنش های اجتماعی در محیط صورت می گیرد بر اساس نظریه محیط اجتماعی شکل گرفته و محیط از این منظر گونه ای از تعلق، ترکیبی از عناصر اجتماعی را دارا است که فرد در آن به جستجوی تعلق خاطر خود می پردازد. برخی، حس تعلق را ناشی از روابط و تعاملات اجتماعی جاری در مکان دانسته و آن را عامل اصلی حس مکان در محیط می دانند. از نگاه این رویکرد، برآیند عواملی از تعاملات اجتماعی که در محیط صورت می پذیرد، موجب شکل گیری حس مکان می شود. بر اساس این رویکرد، محیط حاوی اطلاعات و نشانه های مشترک اجتماعی است که انسان ها با درک و رمزگشایی آنها با محیط خود به تعامل می رسند. یکی از مؤثرترین ویژگیهای مکان که سبب ارتقای حس مکان می گردد؛ فعالیت ها و تعاملات بین انسان-مکان و انسان-انسان در آن مکان است (Relph, 1976) که این تعاملات اجتماعی مرتبط با مکان به عنوان زیرمؤلفه ای از فعالیتها است که می تواند در نگرشها، رفتار افراد و مشارکت آنها در فضاهای

معماری در ایجاد حس مکان تأثیرگذار باشد. وجود بناهای شاخص و با ارزش مذهبی در یک فضای شهری می تواند موجب شکل گیری کاربریهای جذاب جمعیت شده و به عنوان قرارگاه رفتاری موجب شکل گیری تعاملات اجتماعی نیز گردد (شاهرودی کلور و همکاران، ۱۳۹۹).

د: عوامل عملکردی:

مهمترین مولفه های عملکردی که می تواند در ارتقای حس مکان در درون فضاهای معماری مؤثر باشد؛ می توان به مالکیت، ساکنان و وسایل رفاهی، طبیعت مانند آب، گیاهان، آسمان، خورشید و فضاهای خصوصی و جمعی، موقعیت، تسهیلات، زمینه و بستر، وجود خدمات و کاربریهای متنوع، موقعیت قرارگیری مکان در زمینه شهری و نحوه ارتباط با پیرامون اشاره کرد (ترکمن و سهیلی، ۱۴۰۰).

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

وهیودی^۱ و همکاران، (۲۰۱۹) در مطالعه حس مکان را در حفظ محیط ساخته شده مذهبی قرار دهید، نشان دادند که فرصتی برای نظریه دلبستگی به مکان وجود دارد که از حفظ محیط ساخته شده مبتنی بر دین با مطالعات میان رشته ای به منظور حصول نتایج کل نگر پشتیبانی می کند. علاوه بر این، روش های کیفی، کمی و مثلث بندی را می توان برای چارچوب دلبستگی مکان در تحقیقات حفاظت از محیط های ساخته شده مذهبی استفاده کرد. کونتند و واتس^۲ (۲۰۱۷)، در مطالعه دلبستگی به مکان در کتاب مقدس؛ نقش دلبستگی به مکان های مقدس در زندگی مذهبی، ماهیت دلبستگی ها به مکان های مذهبی متنوع و بیشتر است. بیان می کنند که نظریه دلبستگی به مکان می تواند سهم نظری ارزشمندی در تحلیل نقش مکان در کتاب مقدس داشته باشد. نجفی و شریف^۳ (۲۰۱۴)، در دلبستگی عمومی به اماکن مذهبی؛ مطالعه ای در مورد دلبستگی به مکان به مساجد در مالزی. بیان کردند که فعالیت های مذهبی و ویژگی های معماری دلبذیر مکان های مورد مطالعه از جمله امکانات عملکردی، به همان اندازه از عوامل مهم در شکل گیری دلبستگی به مکان هستند. این رویکرد جدیدی برای مطالعه کیفیت کالبدی و محیطی مساجد است و از این رو مبنای نظری کافی برای بررسی ها و بهبودهای بیشتر فراهم می کند.

نوری و عینی فر (۱۴۰۰)، در تحلیل کیفیت فضای مابین مسجد و شهر مطالعه مقایسه ای ورودی مساجد منطقه ای " سنتی و مدرن " معاصر تهران، یافته هایشان نشان می دهد که در طراحی اکثر مساجد معاصر به جای به روز شدن مبانی معنوی نهفته در الگوهای سنتی، کارایی عبادی و اجتماعی مسجد بیشتر به کارکردهای روزمره تقلیل یافته است. این نتایج، در نظم و سلسله مراتب لایه های فضایی پیوند بیرون و درون مسجد، الگوهای سنتی را نسبت به الگوهای مدرن در بیشتر عوامل تأثیرگذار، موفق تر نشان می دهد. به عبارت دیگر، در بسترهای کالبدی-اجتماعی مختلف، نوآوری های طراحی نباید موجب تضعیف اصول ساختاری-عملکردی و معانی ضمنی ورود به فضای عبادی مسجد شوند. ترکمن و سهیلی، (۱۴۰۰)، در تحلیل تأثیر مفهوم بینابینیت در ارتقاء حس تعلق به مکان در مسجد-مدرسه های دوره قاجاریه، استفاده از مفهوم بینابینیت می تواند عاملی مؤثر برای ایجاد حس تعلق به مکان در فضای معماری باشد. زیرا امروزه مفهوم بینابینیت، در طراحی فضاهای معماری بسیار حائز اهمیت است، تا با استفاده از آن بتوان در مکان های عمومی جدید پیوند بین انسان و مکان را قوی ساخت؛ تا در نهایت منجر به بهره برداری بهتر از محیط و تداوم حضور افراد در آن گردید. حیاتی و مرتضوی کیا (۱۴۰۰)، در تبیین مؤلفه های حس مکان در مساجد تاریخی دزفول، بیان می کنند کیفیت معماری مساجد برای ایجاد حس مکان، از مسائل مورد توجه معماران است. مساجد تاریخی شهر دزفول که از معماری غنی در ادوار مختلف تاریخی بی نصیب نبوده، دارای حس مکانی خاص هستند. نتایج نشان داد متغیرهای فرم و

1 Wahyudie

2 Counted & Watts

3 Najafi & Shariff

هندسه بصری، فرم و هندسه ادراکی و خدمات به صورت مستقیم در القای حس مکان در مساجد مؤثر هستند. شاهرودی کلور و همکاران، (۱۴۰۰)، در سنجش تطبیقی مولفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر، نتایج پژوهش آنها نشان می‌دهد که مولفه‌های کالبدی در ساختار مسجد سنتی و معاصر سطوح مختلف حس مکان را تامین می‌کنند و تفاوت تنها در اولویت‌بندی آنهاست. ذکر این نکته ضروری است که با وجود اهمیت انکار ناشدنی عناصر نمادین و کالبدی، وجود این عناصر بدون فعالیت، سطوح بالاتر حس مکان که منجر به حفظ حیات یک مکان می‌شود را پاسخ نخواهد داد. از طرف دیگر حذف کلی این عناصر هویت‌ساز نیز، احساس تعلق و دلبستگی را تامین نخواهد کرد. بررسی ضرایب مسیر رگرسیونی به دست آمده، نشان می‌دهد که غیر از مناره و گنبد، همه مولفه‌های کالبدی در ساختار مساجد شیراز، دارای تاثیر مستقیم بر حس مکان می‌باشند. تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم این مولفه‌ها، در مجموع، در مساجد سنتی، بیشتر از مساجد معاصر می‌باشد. وثیق و باری‌کیا (۱۳۹۸)، تبیین عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان در بناهای امامزاده‌ها، نتایج آنها نشان می‌دهد جهت ارتقای حس مکان در بناهای آرامگاهی مذهبی می‌بایست مداخله‌ی کالبدی در کمترین حد بوده و تغییرات معطوف به تغییرات در آمود و ایجاد فضاهای جمعی باشد.

مطالعات نشان می‌دهد که الگوهای طراحی سنتی در مساجد تاریخی، علاوه بر ایجاد حس تعلق و هویت فرهنگی، مولفه‌های معنوی بیشتری را نسبت به مساجد معاصر در خود جای داده‌اند. در این تحقیق به فضای بینابینی و اتصال بیرون و درون مسجد توجه خاصی شده است. این فضاها به‌طور قابل توجهی در تقویت تعاملات اجتماعی و حضور طولانی‌مدت افراد در این مکان‌ها مؤثر هستند. علاوه بر این، تاثیرات محیطی و ویژگی‌های اجتماعی مانند ایمنی و دسترسی‌پذیری به‌طور مستقیم بر حس مکان تأثیر دارند و این ویژگی‌ها باید به‌طور متوازن در طراحی فضاهای مذهبی در نظر گرفته شوند. نوآوری تحقیق در این است که این مطالعه، برخلاف سایر تحقیقات که عمدتاً بر عوامل کالبدی یا عملکردی تأکید دارند، تعاملات اجتماعی و ابعاد معنوی را در حس مکان در نظر گرفته و تحلیل جامعی از آنها ارائه می‌دهد. این تحقیق همچنین با تحلیل مساجد تاریخی تبریز به‌ویژه مساجد قدیمی‌تر، به‌عنوان نمونه‌ای از محیط‌های مذهبی با تاریخ و فرهنگ غنی، الگوی مفهومی جدیدی برای درک و تقویت حس مکان در این فضاها ارائه می‌دهد.

۳. مواد و روش‌ها

۳-۱. روش پژوهش

روش تحقیق بصورت توصیفی-تحلیل و اکتشافی همراه با پیمایشی است. جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی و پرسشنامه حس مکان در مساجد تاریخی شهر انجام گرفت. جامعه آماری شامل خبرگان و نمازگزاران مساجد تاریخی مورد بررسی شهر تبریز هستند. حجم نمونه خبرگان ۲۰ نفر و نمازگزاران که حجم نمونه براساس فرمول کوکران با جامعه آماری نامحدود ۱۶۸ نمونه بدست آمد که توزیع پرسشنامه‌ها بصورت هدفمند بود. متغیرهای تحقیق هم در جدول (۲) آورده شده است.

جدول ۲. گویه‌های مورد بررسی در تحقیق

مولفه‌ها	شاخص‌ها	زیرشاخص‌ها
کالبدی	تنوع بصری و فضایی	تزئینات داخلی و خارجی
		رنگ‌های استفاده شده
		نورپردازی بنا
	کیفیت‌های فضایی	بافت در و دیوارها
		ابعاد و اندازه بنا
		طرح معماری مسجد
ادراکی	آرامش و معنویت بنا	نوع طراحی گنبد و گلدسته
		فرم بیرونی بنا
		امنیت روحی و روانی
	دلبستگی و تعلقات	آرام و کم‌سر و صدا بودن
		معنویت بنا
		مقدس بودن مسجد
سرزندگی	امنیت	اصالت و قدمت تاریخی مسجد
		حکایت بزرگان و گذشتگان از مسجد
		خاطره انگیز بودن بنای مسجد
		پویایی و احساس زنده بودن فضا
		امنیت در رفت و آمد

روشنایی و ایمنی		
حس اجتماع در درون بنای مسجد		
تعاملات اجتماعی بین افراد	ارتباطات اجتماعی	اجتماعی
تنوع رفتاری		
فعالیت‌های فرهنگی در محوطه مسجد	فعالیت	
کاربری‌ها		
کاربری‌های جاذب جمعیت	تسهیلات و کاربری	عملکردی
الگوهای بهره‌برداری از کاربری		
میزان سهولت دسترسی به مسجد	دسترسی	

برای تحلیل اطلاعات از روش‌های آماری همچون ضریب همبستگی پیرسون، آزمون آماره t و رگرسیون خطی و چند متغیره استفاده شد. برای نرمال بودن یا غیر نرمال بودن داده‌ها از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف، برای روایی سوالات از روایی صوری و برای پایایی سوالات از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است. نرم افزار تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم افزار Spss انجام گرفت. در جدول (۳) نتایج آزمون پایایی سوالات آورده شده است.

جدول ۳. ضریب پایایی مولفه‌های تحقیق

عوامل	گویه‌ها	مسجد کبود	سیدحمزه	جامع	مقبره	صاحب الامر	حاج صفر علی	استادشاگرد	قرللی
کالبدی	۸	۰/۷۱۵	۰/۷۲۳	۰/۷۴۱	۰/۷۳۵	۰/۷۵۷	۰/۸۰۲	۰/۷۹۹	۰/۸۳۱
ادراکی-شناختی	۷	۰/۷۹۱	۰/۷۶۹	۰/۸۱۲	۰/۷۸۳	۰/۸۰۴	۰/۷۸۹	۰/۸۰۹	۰/۷۸۸
اجتماعی	۷	۰/۸۵۸	۰/۸۴۲	۰/۸۸۶	۰/۷۹۲	۰/۸۶۲	۰/۸۱۲	۰/۸۳۲	۰/۸۲۳
عملکردی	۴	۰/۷۰۴	۰/۷۱۱	۰/۷۶۸	۰/۸۰۳	۰/۷۵۹	۰/۷۶۵	۰/۷۳۲	۰/۸۱۵
جمع کل	۲۶	۰/۷۶۲	۰/۷۴۹	۰/۸۰۹	۰/۷۴۵	۰/۸۰۱	۰/۷۷۷	۰/۷۹۳	۰/۸۰۵

با توجه به یافته‌های جدول (۳) ضریب پایایی مسجد کبود برابر ۰/۷۶۲، مسجد سیدحمزه ۰/۷۴۹، مسجد جامع برابر ۰/۸۰۹، مسجد مقبره برابر ۰/۷۴۵، مسجد صاحب الامر برابر ۰/۸۰۱، حاج صفر علی ۰/۷۷۷، استاد و شاگرد برابر ۰/۷۹۳ و برای مسجد قرللی برابر ۰/۸۰۵ بدست آمده است. چون همه نتایج پایایی گویه‌ها بالای ۰/۷ بدست آمده است بنابراین همه گویه‌های مورد بررسی دارای پایایی مناسب هستند.

۲-۳. محدوده مورد مطالعه

در این بخش از مقاله ابتدا دلایل انتخاب مساجد مورد مطالعه بیان شده است و سپس مساجد تاریخی مورد بررسی در شهر تبریز بطور خلاصه معرفی شده است.

انتخاب مساجد مورد مطالعه در تبریز به دلایل مختلفی صورت گرفته است. نخست، مساجد تاریخی تبریز از جمله مهم‌ترین و شاخص‌ترین مکان‌های مذهبی ایران هستند که نه تنها از نظر معماری، بلکه از نظر تاریخی و فرهنگی نیز حائز اهمیت هستند. این مساجد به دلیل داشتن بافت تاریخی غنی، ارتباط مستقیم با فرهنگ و تاریخ شهر تبریز دارند و در نتیجه مطالعه بر روی آن‌ها می‌تواند به درک بهتری از تأثیر معماری و فضای مذهبی بر حس مکان و تجربه معنوی شهروندان کمک کند. مساجدی همچون مقبره صاحب الامر و مسجد حاج صفر علی از این لحاظ اهمیت دارند که نمونه‌هایی از مساجد مذهبی تاریخی هستند که تغییرات زمان در طراحی و عملکرد آن‌ها مشاهده می‌شود. علاوه بر این، انتخاب این مساجد به دلیل تنوع در ساختارها و سابقه تاریخی آن‌هاست که می‌تواند دیدگاه‌های مختلفی را در مورد حس مکان و معماری مذهبی ارائه دهد. همچنین، مساجد سیدحمزه و جامع قزله با ویژگی‌های خاص خود، از دیگر دلایلی هستند که باعث انتخاب این مساجد برای مطالعه دقیق‌تر شده‌اند. در مجموع، این مساجد به دلیل رابطه تنگاتنگ با فرهنگ، تاریخ و هویت مذهبی تبریز، به عنوان نمونه‌هایی مناسب برای بررسی حس مکان و تأثیرات آن در فضاهای مذهبی شهری در نظر گرفته شده‌اند.

جدول ۴. معرفی مساجد تاریخی مورد مطالعه شهر تبریز

نام مساجد	معرفی	عکس مساجد تاریخی تبریز
کبود	مسجد کبود تبریز قدمتی ۶۰۰ ساله دارد. این مسجد که در اصل بخشی از عمارت وسیع مظفریه بوده است، در زمان حکومت سلطان ابوالمظفر جهانشاه، دوره قراقویونلوها در سال ۸۷۰ هجری قمری و ۸۴۵ هجری شمسی در تبریز و به دستور او ساخته شد. ظرافت معماری و تزیینات منحصر به فرد مسجد کبود، این بنای تاریخی را به یکی از زیباترین مساجد تاریخی در جهان تبدیل کرده است. هماهنگی رنگ‌ها در نمای بیرونی و تزیینات داخل مسجد نیز از خصوصیات برجسته مسجد کبود به شمار می‌روند. مسجد کبود در زمان ساخت، بخشی از مجموعه‌ای با کاربری گسترده بوده است. در قسمت انتهایی شبستان و در سرداب مسجد، مقبره‌هایی برای سلطان جهانشاه و خانواده‌اش ساخته بودند. از بخش‌های دیگر مسجد کبود در گذشته می‌توان به صحن، خانقاه و کتابخانه اشاره کرد. متأسفانه امروزه این بخش‌ها از میان رفته‌اند. در خیابان امام تبریز قرار دارد.	
سیدحمزه	مسجد سیدحمزه مربوط به دوران صفوی و قاجار است و در تبریز، خیابان ثقفی‌الاسلام، جنب مقبره‌الشعرا واقع شده است. این اثر در تاریخ ۲۸ مرداد ۱۳۴۸ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.	
جامع	مسجد جامع تبریز که به مسجد جمعه نیز معروف است، در انتهای بازار تبریز و ضلع جنوبی صحن مدرسه طالبیه و بین مسجد حجت‌الاسلام و مسجد میرزا اسماعیل خاله اوغلی واقع است و یکی از قدیمی‌ترین ابنیه تاریخی این شهر به‌شمار می‌آید. تاریخ بنا و نام بانی اولیه آن معلوم نیست، عده‌ای آن را از مساجد صدر اسلام می‌دانند. پاره‌ای دیگر بنای قدیمی را به دوره سلجوقیان نسبت می‌دهند. در خیابان مطهری (راسته بازار) تبریز قرار دارد.	
مقبره	مسجد مقبره تبریز یکی از زیباترین مساجد و جاهای دیدنی تبریز است که با پیشینه تاریخی مفصل خود که مربوط به دوره صفوی است، از بهترین گزینه‌های گردشگری در این شهر محسوب می‌شود. این مسجد در شهر تبریز و در بازار آن قرار دارد و جالب است بدانید که نام بخشی از بازار که به این مسجد منتهی می‌شود، به بازار مقبره معروف است.	

مسجد صاحب‌الامر یا مسجد شاه تهماسب یکی از مساجد قدیمی و کهن شهر تبریز است که در مرکز این شهر و در میدان صاحب‌آباد قدیم شهر تبریز واقع شده‌بود. این بنا توسط شاه تهماسب یکم بنیاد نهاده شده‌است و در آغاز، مسجد سلطنتی متعلق به‌وی بوده‌است. بنای صاحب‌الامر مربوط به دوره صفوی است و در تبریز، انتهای خیابان دارایی اول، در ضلع شمالی مهرانه‌رود واقع شده است.

صاحب‌الامر

بنای اصلی این مسجد در دوره صفویه ساخته شده است این مسجد نمای آجری یا کاشیکاری فیروزه‌ای داشته و با گنبدی بلند با مناره‌های منقش به کاشی‌های آبی رنگ و فیروزه‌ای تزئین شده است، و دو تالار وسیع ستوندار در ضلع شرقی و غربی مسجد قرار دارد. این مسجد در زمان نایب‌السلطنه عباس میرزا بازسازی شده است. مسجد حاج صفرعلی در ضلع جنوب غربی بلوار چایکنار تقاطع خیابان دارایی واقع شده است.

حاج صفرعلی

مسجد استادشاگرد در محله میارمیار (مهادمهین) و مجاورت خیابان‌های فردوسی و امین در مرکز شهر تبریز قرار گرفته است. بنای اولیه آن مربوط به دوره چوپانیان است؛ ولی بر اثر زمین لرزه‌های مختلف، چندبار با خاک یکسان شده و کتیبه منسوب به عبدالله صیرفی هم از بین رفته است. مسجد استادشاگرد در دوره قاجار ۳ بار تعمیر اساسی شد؛ بار اول توسط عباس میرزا، بار دوم توسط میرزا محمد قراجه‌داغی آوانسری در سال ۱۲۹۵ قمری و بار سوم توسط محمدآقا اردبیلی در سال ۱۳۳۸ قمری و بنای فعلی، بیشتر مربوط به همین دوره است و شرح مرمت سال ۱۳۳۸ قمری روی سنگ مرمرین روی دیوار شمالی مسجد نصب شده است. مسجد استادشاگرد به شکل مستطیل، به ابعاد ۲۰ در ۳۵ متر است و از دو بخش شبستان و فضای گنبددار تشکیل شده است.

استاد و شاگرد

مسجد خزینه یا مسجد قزلی (به ترکی آذربایجانی: قیزیلی میچید) که به «مسجد حاجی میرزا یوسف آقا» نیز مشهور است، یکی از مساجد تاریخی تبریز است که در خیابان فردوسی قرار گرفته‌است. کف این مسجد از سطح خیابان یک متر بلندتر است. در ورودی و هشتره‌های آن همه مشرف بر خیابان فردوسی است. مسجد دوازده ستون سنگی و بیست گنبد آجری یکنواخت دارد. طول مسجد ۲۴ متر و عرض آن نزدیک بیست متر است. خواجه‌نشین‌های نسبتاً عریضی نیز در سه سوی شمالی و شرقی و غربی دارد.

قزله

(منبع، یافته‌های تحقیق، ۱۴۰۳)

۴. یافته‌ها

تحلیل کیفی

پس از این‌که تمامی داده‌ها به صورت یادشده کدگذاری باز و محوری شدند، نوبت به گروه‌بندی آنها می‌رسد؛ در واقع هدف نظریه‌پردازی بنیادی، تولید نظریه است نه توصیف صرف پدیده. برای تبدیل تحلیل‌ها به نظریه، طبقه‌ها باید به طور منظم به یکدیگر مربوط شوند. کدگذاری انتخابی براساس نتایج دو مرحله قبلی کدگذاری، مرحله اصلی نظریه‌پردازی است. به این ترتیب که طبقه محوری را به شکل نظام‌مند به دیگر طبقه‌ها ربط داده و آن روابط را در چارچوب یک روایت آرایه کرده و طبقه‌هایی را که به بهبود و توسعه بیشتری نیاز دارند

اصلاح می‌کند. در گروه‌بندی کدها، کدهای محوری مستخرج از مصاحبه‌ها گروه‌بندی شده و سپس گروه‌های ایجاد شده با یکدیگر مقایسه شدند تا گروه‌های اصلی و ابعاد هر یک شناسایی و استخراج گردد. البته در این مرحله مراجعه به ادبیات نظری پژوهش کمک زیادی به هرچه دقیق‌تر شدن گروه‌بندی‌ها کرد. در این پژوهش سعی شده براساس فهم پژوهشگران از متن پدیده مورد مطالعه یعنی تبیین اصول طراحی فضاهای مذهبی (مساجد تاریخی) در تبریز با رویکرد حس تعلق به مکان، چارچوب مدل پارادایم به صورت روایتی به شکل ترسیمی نشان داده شود. گروه‌بندی کدهای محوری در هر مورد و مقایسه آن‌ها، نشان داد که می‌توان تمامی کدهای به دست آمده را در چهار گروه اصلی تحت عنوان شاخص‌های حس تعلق در فضای مذهبی جای داد (جدول ۵).

شاخص‌های کالبدی: بر اساس تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها به روش تئوری‌سازی داده بنیاد مؤلفه‌های عوامل کالبدی در این مدل عبارتند از: در دو شاخص اصلی

تنوع بصری و فضایی A1: تزئینات داخلی و خارجی، رنگ‌های استفاده شده، نورپردازی بنا، بافت در و دیوارها،

کیفیت‌های فضایی A2: ابعاد و اندازه بنا، طرح معماری مسجد، نوع طراحی گنبد و گلدسته، فرم بیرونی بنا

مولفه ادراکی شامل دو شاخص اصلی به شرح زیر می‌باشد

آرامش و معنویت بنا B1: امنیت روحی و روانی، آرام و کم‌سر و صدا بودن، معنویت بنا، مقدس بودن مسجد

دلبستگی و تعلق B2: اصالت و قدمت تاریخی مسجد، حکایت بزرگان و گذشتگان از مسجد، خاطره انگیز بودن بنای مسجد

مولفه اجتماعی شامل سه شاخص اصلی به شرح زیر می‌باشد

سرزندگی C1: پویایی و احساس زنده بودن فضا،

امنیت C2: امنیت در رفت و آمد، روشنایی و ایمنی

ارتباطات اجتماعی C3: حس اجتماع در درون بنای مسجد، تعاملات اجتماعی بین افراد، تنوع رفتاری

فعالیت C4: فعالیتهای فرهنگی در محوطه مسجد

مولفه‌های عملکردی: شامل دو شاخص اصلی با زیرشاخص هالاش شامل موارد زیر هستند:

تسهیلات و کاربری D1: کاربری‌ها، کاربری‌های جاذب جمعیت، الگوهای بهره‌برداری از کاربری

دسترسی D2: میزان سهولت دسترسی به مسجد

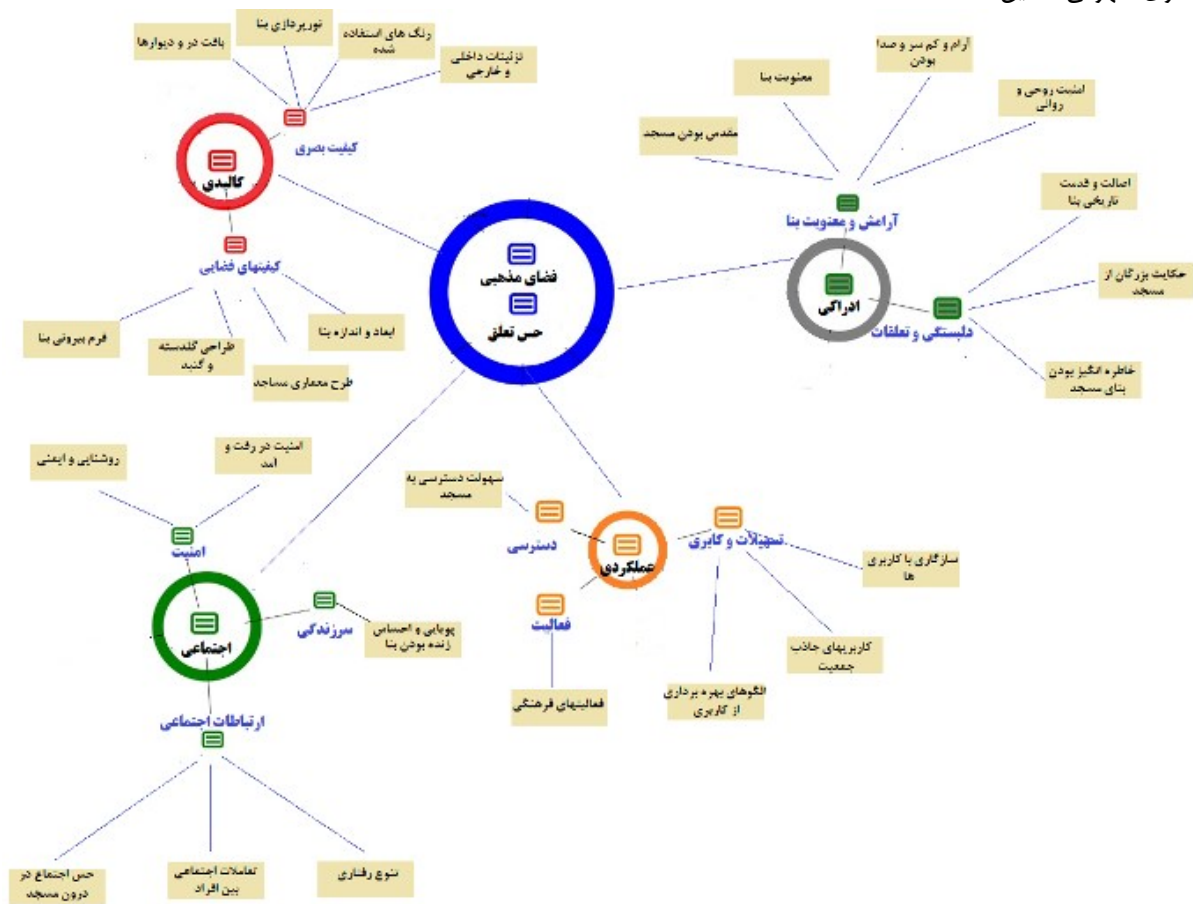
جدول ۵. نمونه‌ای از کدگذاری باز و محوری و مقوله بندی در گام سوم

شناسه	کدگذاری باز	کدگذاری محوری	مولفه اصلی
R1	تزئینات داخلی و خارجی	تنوع بصری و فضایی	کالبدی
R2	رنگ‌های استفاده شده	A1	
R3	نورپردازی بنا		
R4	بافت در و دیوارها		
R5	ابعاد و اندازه بنا		
R6	طرح معماری مسجد	کیفیت‌های فضایی	ادراکی
R7	نوع طراحی گنبد و گلدسته	A2	
R8	فرم بیرونی بنا		
R9	امنیت روحی و روانی		
R10	آرام و کم‌سر و صدا بودن	آرامش و معنویت بنا	
R11	معنویت بنا	B1	ادراکی
R12	مقدس بودن مسجد		
R13	اصالت و قدمت تاریخی مسجد	دلبستگی و تعلقات	
R14	حکایت بزرگان و گذشتگان از مسجد	B2	
R15	خاطره انگیز بودن بنای مسجد		
R16	پویایی و احساس زنده بودن فضا	سرزندگی C1	
R17	امنیت در رفت و آمد	امنیت C2	
R18	روشنایی و ایمنی		
R19	حس اجتماع در درون بنای مسجد		

R20	تعاملات اجتماعی بین افراد	C3	ارتباطات اجتماعی
R21	تنوع رفتاری		
R22	فعالیت‌های فرهنگی در محوطه مسجد	C4	فعالیت
R23	سازگاری با کاربری‌ها	D1	تسهیلات کاربری
R24	کاربری‌های جاذب جمعیت		
R25	الگوهای بهره‌برداری از کاربری		
R26	میزان سهولت دسترسی به مسجد	D2	سهولت دسترسی

الگوی مفهومی (اصول طراحی فضاهای مذهبی با تاکید بر حس تعلق به مکان با نرم‌افزار مکس کیو دی ای)

الگوی مفهومی الگویی است که محقق براساس آن ضمن تبیین عوامل و مؤلفه‌های اثرگذار در ایجاد مسأله به نظریه‌پردازی اقدام می‌کند. در این تحقیق براساس مرحله شناخت و بررسی مبانی نظری تحقیق با توجه به نظرات جامعه آماری گروه متخصصین، اقدام به ارائه الگوی مفهومی تحقیق شده است.

شکل ۲- مدل مفهومی اصول طراحی فضاهای مذهبی با تاکید بر حس تعلق به مکان با نرم‌افزار مکس کیو دی ای

تحلیل کمی

تحلیل داده‌های کمی با کمک نرم‌افزار SPSS و با بهره‌گیری از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف، همبستگی پیرسون و آزمون واریانس، میزان معناداری و همبستگی بین متغیرها بررسی شد و در نهایت با تحلیل رگرسیون خطی چند متغیره، میزان تأثیرگذاری هر متغیر بر ارتقای حس مکان در هر یک از مساجد تاریخی مورد بررسی در شهر تبریز مشخص شد. برای توزیع نرمال بودن یا غیر نرمال بودن از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف استفاده شده است که در جدول (۶) نتایج آن آورده شده است.

جدول ۶. نتایج آزمون کولموگروف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن توزیع متغیرها

متغیرها	تعداد	کولموگروف-اسمیرنوف Z آماره	داری سطح معنی
تنوع بصری	۱۶۸	۱/۱۰۳	۰/۰۸۹
کیفیت های فضایی	۱۶۸	۰/۹۹۲	۰/۰۸۵
آرامش و معنویت	۱۶۸	۱/۲۱۱	۰/۰۸۱
دلبستگی و تعلقات	۱۶۸	۰/۹۸۴	۰/۰۶۹
سرزندگی	۱۶۸	۰/۸۹۳	۰/۰۷۷
امنیت	۱۶۸	۱/۰۵۱	۰/۰۶۳
ارتباطات	۱۶۸	۰/۹۵۳	۰/۰۸۲
فعالیت	۱۶۸	۱/۳۶۲	۰/۰۸۴
تسهیلات و کاربری	۱۶۸	۱/۳۴۹	۰/۰۸۲
دسترسی	۱۶۸	۱/۱۶۸	۰/۰۹۳

سطوح معنی داری متغیرها با توجه به جدول (۶) بزرگتر از ۰/۰۵ بدست آمد، که نشان دهنده این است که تمام متغیرها دارای توزیع نرمال می باشند. بعد از اطمینان یافتن از صحت مدل اندازه گیری گام بعدی در تحلیل بدست آوردن تخمین ضرایب استاندارد (ضرایب مسیر) و عدد معناداری اثر هر کدام از ضرایب رگرسیون در مدل می باشد.

جدول ۷- تایید / عدم تائید رابطه بین متغیرها و برآوردهای استانداردهای حداکثر درست نمایی برای مدل نظری تحقیق

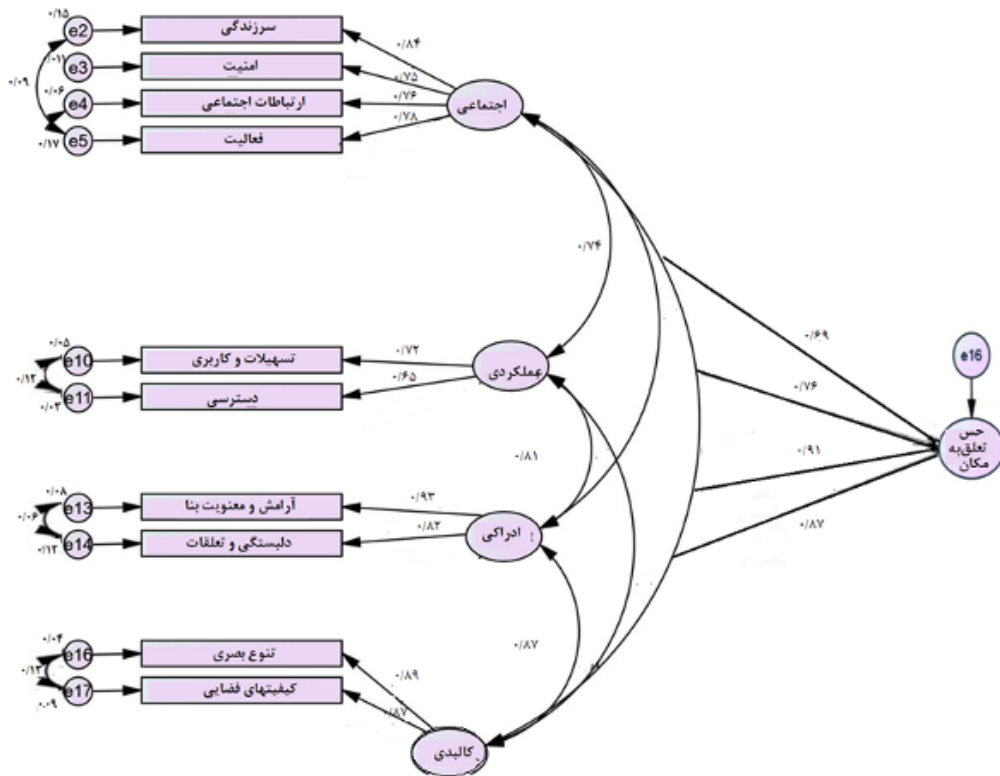
Regression Weights: (Group number 1 - Default model)						
P	C.R.	S.E.	Estimate	عنوان شاخص	شکل رابطه	عنوان شاخص
***	۰.۹۲۵	۸.۰۳۲	۶.۲۳۱	افزایش حس مکان مذهبی	<-	تنوع بصری
***	۰.۶۰۲	۷.۱۸۷	۶.۸۴۵	افزایش حس مکان مذهبی	<-	کیفیت بصری
***	۰.۷۴۸	۸.۵۲۹	۸.۲۹۲	افزایش حس مکان مذهبی	<-	آرامش و معنویت بنا
***	۰.۶۸۷	۸.۷۳۶	۷.۵۳۲	افزایش حس مکان مذهبی	<-	تعلقات و دلبستگی
***	۰.۸۵۵	۹.۴۴۸	۸.۴۷۲	افزایش حس مکان مذهبی	<-	سرزندگی
***	۰.۹۰۵	۸.۳۱۲	۶.۷۲۵	افزایش حس مکان مذهبی	<-	امنیت
***	۰.۸۲۵	۷.۵۳۹	۷.۴۱۲	افزایش حس مکان مذهبی	<-	ارتباطات اجتماعی
***	۰.۸۰۱	۹.۳۵۹	۸.۱۰۳	افزایش حس مکان مذهبی	<-	فعالیت
***	۰.۸۵۴	۸.۱۱۸	۶.۹۲۱	افزایش حس مکان مذهبی	<-	تسهیلات و کاربری
***	۰.۸۱۲	۸.۱۰۴	۶.۶۴۲۱	افزایش حس مکان مذهبی	<-	دسترسی

با توجه به نتایج جدول ۷ مشاهده می شود که مقدار نسبت بحرانی، مقداری است که از محاسبه مقدار برآورد شده غیراستاندارد برای پارامتر به خطای معیار محاسبه شده برای همان پارامتر حاصل می شود و نشان می دهد که در صورت رد فرضیه صفری که مقدار این پارامتر را برابر صفر می دهد تا چه حد احتمال خطا وجود دارد. شاخص های جزئی برآزش (نسبت بحرانی و سطح معنی داری آنها) نشان می دهد که بارهای عاملی در چه سطحی معنی دار هستند. نتایج نشان می دهد که اکثر شاخص ها در سطح ۰.۰۱ درصد (* * * در سطح ۱٪ معنی دار) با هم رابطه دارند که البته این نتایج توسط نتایج همبستگی نیز تایید می شود. بدین معنا که برآوردهای وزن غیراستاندارد رگرسیونی به روش حداکثر درست نمایی به ترتیب بین متغیرها رابطه مستقیم وجود دارد. با توجه به بارهای عاملی می توان گفت سهم کدام متغیر در اندازه گیری سازه مربوطه بیشتر است و سهم کدام متغیر کمتر. به بیان دیگر شاخصی که بار عاملی بزرگ تری داشته باشد سهم بیشتری در اندازه گیری سازه مربوطه دارد و شاخصی که بار عاملی کمتری داشته باشد، سهم کمتری را دارد. همچنین در جدول ذیل مقادیر بارهای عاملی استاندارد شده برای هر متغیر را نشان می دهد.

جدول ۸. وزن رگرسیونی استاندارد شده بین متغیرها برای مدل نظری تحقیق

Standardized Regression Weights (Group number 1 - Default model)			
Estimate	عنوان شاخص	شکل رابطه	عنوان شاخص
برآورد			
کالبدی ۰/۸۷	۰/۸۹	افزایش حس مکان مذهبی	<- تنوع بصری
ادراکی ۰/۹۱	۰/۸۷	افزایش حس مکان مذهبی	<- کیفیت بصری
اجتماعی-فرهنگی ۰/۷۶	۰/۹۳	افزایش حس مکان مذهبی	<- آرامش و معنویت بنا
	۰/۸۲	افزایش حس مکان مذهبی	<- تعلقات و دلبستگی
	۰/۸۴	افزایش حس مکان مذهبی	<- سرزندگی
	۰/۷۵	افزایش حس مکان مذهبی	<- امنیت
عملکردی ۰/۶۹	۰/۷۶	افزایش حس مکان مذهبی	<- ارتباطات اجتماعی
	۰/۷۸	افزایش حس مکان مذهبی	<- فعالیت
	۰/۷۲	افزایش حس مکان مذهبی	<- تسهیلات و کاربری
	۰/۶۵	افزایش حس مکان مذهبی	<- دسترسی

با توجه به نتایج جدول ۸ نشان می‌دهد که اکثر شاخص‌ها در سطح ۰.۰۱ درصد (***) در سطح ۱٪ (معنی‌دار) با هم رابطه دارند که البته این نتایج توسط نتایج همبستگی نیز تایید می‌شود. بدین معنا که برآوردهای وزن استاندارد رگرسیونی به روش حداکثر درست نمایی بین شاخص‌های متغیرها با احتمال ۹۹ درصد اطمینان برآورد شده است. همچنین تحلیل عاملی مرتبه دوم نشان می‌دهد که بارهای عاملی تمام عوامل تاثیر گذار اقتصادی، کالبدی، اجتماعی، زیست‌محیطی و پایداری بزرگ‌تر از ۰/۴ بوده و در سطح احتمال ۹۹ درصد معنی‌دار هستند. با توجه به یافته‌های تحقیق با عامل تاییدی در بین متغیرهای موثر در اصول طراحی فضاهای مذهبی به لحاظ حس تعلق به مکان (مساجد تبریز)، عامل شاخص‌های ادراکی (۰/۹۱)، کالبدی (۰/۸۷)، اجتماعی با (۰/۷۶) و عملکردی با (۰/۶۹)، بیشترین تا کمترین تأثیر را بر متغیر وابسته دارا می‌باشند اثرگذار بوده‌اند و از میان زیر شاخص‌های ادراکی، آرامش و معنویت بنا با بار عاملی ۰/۹۳ بیشترین اثرگذاری را داشته است و کمترینش مربوط به عامل دلبستگی و تعلقات با بار عاملی (۰/۸۷)، می‌باشد. از بین زیر شاخص‌های کالبدی، تنوع بصری با بار عاملی (۰/۸۹)، و کیفیت فضایی با بار عاملی (۰/۸۷)، به ترتیب بیشترین و کمتر اثر داشتند. از میان زیر شاخص‌های اجتماعی، سرزندگی با بار عاملی (۰/۸۴)، و امنیت با بار عاملی (۰/۷۵)، از نظر عملکردی تسهیلات و کاربری با بار عاملی (۰/۷۲)، و دسترسی با بار عاملی (۰/۶۵)، به ترتیب بیشترین و کمترین میزان اثرگذاری در اصول طراحی فضاهای مذهبی به لحاظ افزایش حس تعلق به مکان داشته‌اند. در نهایت از بین تمامی زیر شاخص‌های مورد بررسی که ۱۰ مورد بودند، شاخص آرامش و معنویت بنا با بار عاملی ۰/۹۳ بیشترین و شاخص دسترسی با بار عاملی (۰/۶۵)، کمترین میزان تاثیر در اصول طراحی فضاهای مذهبی به لحاظ افزایش حس تعلق به مکان داشتند. در شکل ذیل نیز وزن شاخص‌های استاندارد به صورت دیاگرام نشان داده شده است:

شکل ۳- مدل اصلاحیه طرح برای اصول طراحی فضاهای مذهبی به لحاظ افزایش حس تعلق به مکان در ادامه به بررسی ضرایب همبستگی و ضریب مسیر مساجد (کبود، سید حمزه، جامع، مقبره، صاحب الامر، حاج صفرعلی، استاد و شاگرد و) از نظر اصول طراحی فضاهای مذهبی از نظر افزایش حس تعلق به مکان در هریک از مساجد مورد مطالعه پرداخته می شود.

جدول ۹. تعیین میزان ضریب همبستگی پیرسون در مساجد تاریخی شهر تبریز

عوامل	حس مکان									
	کبود		سید حمزه		جامع		مقبره		صاحب الامر	
مستقل	ضریب همبستگی پیرسون	0.872	0.758	0.842	0.837	0.842	0.837	0.763	0.815	0.872
	ضریب معناداری	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001
کالبدی	تنوع بصری	0.804	0.763	0.814	0.843	0.814	0.843	0.781	0.802	0.804
	کیفیت های فضایی	0.885	0.819	0.805	0.813	0.805	0.813	0.908	0.821	0.885
ادراکی	آرامش و معنویت	0.836	0.809	0.841	0.816	0.841	0.816	0.807	0.819	0.836
	دلپذیری و تعلقات	0.885	0.794	0.897	0.888	0.897	0.888	0.811	0.845	0.885
اجتماعی	سرزندگی	0.832	0.769	0.794	0.901	0.794	0.901	0.874	0.798	0.832
	امنیت	0.863	0.832	0.893	0.747	0.893	0.747	0.837	0.805	0.863
	ارتباطات	0.904	0.786	0.806	0.806	0.806	0.806	0.808	0.811	0.904
	فعالیت									

تبیین عوامل موثر بر حس مکان در مکانهای مذهبی ایران.... (اخلاقی و شفیق زاده)

عملکردی	حس مکان									
	مستقل		حاج صفر علی		استادشاگرد		قرظلی			
عوامل	ضرب همبستگی پیرسون		ضرب معناداری		ضرب همبستگی پیرسون		ضرب معناداری		ضرب همبستگی نهایی	
	تسهیلات و کاربری	۰/۸۷۹	۰/۰۰۱	۰/۷۴۲	۰/۰۰۱	۰/۸۰۱	۰/۰۰۱	۰/۷۸۱	۰/۰۰۱	۰/۷۷۳
دسترسی	۰/۸۹۹	۰/۰۰۱	۰/۷۳۲	۰/۰۰۱	۰/۸۷۹	۰/۰۰۱	۰/۸۵۳	۰/۰۰۱	۰/۷۹۱	۰/۰۰۱
کالبدی	تنوع بصری	۰/۸۳۲	۰/۰۰۱	۰/۸۰۹	۰/۰۰۱	۰/۸۴۲	۰/۰۰۱	۰/۸۸۸	۰/۰۰۱	۰/۸۸۸
ادراکی	کیفیت های فضایی	۰/۸۶۳	۰/۰۰۱	۰/۷۹۴	۰/۰۰۱	۰/۸۱۴	۰/۰۰۱	۰/۷۹۹	۰/۰۰۱	۰/۷۹۹
	آرامش و معنویت	۰/۹۰۴	۰/۰۰۱	۰/۷۶۹	۰/۰۰۱	۰/۸۰۵	۰/۰۰۱	۰/۸۰۱	۰/۰۰۱	۰/۸۰۱
اجتماعی	دلبستگی و تعلقات	۰/۸۷۹	۰/۰۰۱	۰/۸۳۲	۰/۰۰۱	۰/۸۴۱	۰/۰۰۱	۰/۸۰۹	۰/۰۰۱	۰/۸۰۹
	سرزندگی	۰/۸۹۹	۰/۰۰۱	۰/۸۹۷	۰/۰۰۱	۰/۸۱۶	۰/۰۰۱	۰/۷۵۶	۰/۰۰۱	۰/۷۵۶
عملکردی	امنیت	۰/۸۷۲	۰/۰۰۱	۰/۷۹۴	۰/۰۰۱	۰/۸۴۱	۰/۰۰۱	۰/۸۱۲	۰/۰۰۱	۰/۸۱۲
	ارتباطات	۰/۸۰۴	۰/۰۰۱	۰/۷۸۷	۰/۰۰۱	۰/۸۴۹	۰/۰۰۱	۰/۸۴۳	۰/۰۰۱	۰/۸۴۳
عملکردی	فعالیت	۰/۸۸۵	۰/۰۰۱	۰/۸۰۶	۰/۰۰۱	۰/۷۴۷	۰/۰۰۱	۰/۷۹۵	۰/۰۰۱	۰/۷۹۵
	تسهیلات و کاربری	۰/۸۳۶	۰/۰۰۱	۰/۸۰۱	۰/۰۰۱	۰/۸۰۶	۰/۰۰۱	۰/۷۹۲	۰/۰۰۱	۰/۷۹۲
	دسترسی	۰/۷۱۲	۰/۰۰۱	۰/۸۵۲	۰/۰۰۱	۰/۷۶۵	۰/۰۰۱	۰/۷۶۵	۰/۰۰۱	۰/۷۶۵

با توجه به نتایج بدست آمده از جدول (۹)، در مسجد کبود بیشترین ضریب همبستگی مربوط به متغیر فعالیت با ۰/۹۰۴ با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ می باشد. و کمترین ضریب همبستگی هم مربوط به متغیر کیفیت های فضایی با ۰/۸۰۴ می باشد. در مسجد سید حمزه متغیر ارتباطات با ۰/۸۳۲ بیشترین ضریب همبستگی با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ دارد. متغیر دسترسی با ۰/۷۳۲ کمترین ضریب همبستگی با سطح معناداری ۰/۰۰۱ را دار می باشد. در مسجد جامع متغیر سرزندگی با ضریب همبستگی ۰/۸۹۷ و سطح معناداری ۰/۰۰۱ بیشترین ضریب همبستگی را داشته متغیر امنیت با ۰/۷۹۴ و سطح معناداری ۰/۰۰۱ کمترین میزان ضریب همبستگی را داشته است. در مسجد مقبره متغیر امنیت با ۰/۹۰۱ بیشترین ضریب همبستگی با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ دارد. متغیر ارتباطات با ۰/۷۴۷ کمترین ضریب همبستگی با سطح معناداری ۰/۰۰۱ را دار می باشد. در مسجد صاحب الامر متغیر آرامش و معنویت بنا با ۰/۹۰۸ بیشترین ضریب همبستگی با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ دارد. متغیر تنوع بصری با ۰/۷۶۳ کمترین ضریب همبستگی با سطح معناداری ۰/۰۰۱ را دار می باشد. همچنین در بررسیهای به عمل آمده از نتایج حاصل از ضریب همبستگی نهایی برای مجموع مساجد مورد مطالعه، متغیر سرزندگی برای مساجد بررسی شده با ضریب همبستگی ۰/۸۴۵ بیشترین همبستگی را در رابطه با حس مکان نشان می دهد و پس از آن آرامش و معنویت مسجد با ضریب همبستگی ۰/۸۲۱ پس از سرزندگی قرار دارد. و کمترین ضریب همبستگی هم در بین مجموع متغیر ها برای تمام مساجد مورد بررسی در شهر تبریز مربوط به متغیر تسهیلات و کاربری با ضریب همبستگی ۰/۷۸۴ در رابطه با حس مکان نشان می دهد.

جدول ۱۰. برآورد مقادیر ضرایب در مدل رگرسیونی اثر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

مقدار P	آماره آزمون	خطای استاندارد	همبستگی و مقدار بتای استاندارد	مسجد	نقش			
					متغیر مستقل	متغیر وابسته		
۰/۰۰۱	۲۱/۱۳	۰/۷۵۱	۰/۸۹۸	کیود	کالبدی			
۰/۰۰۱	۱۸/۶۳	۰/۹۸۱	۰/۵۳۸	سیدحمزه				
۰/۰۰۱	۲۰/۸۱	۰/۷۷۲	۰/۸۸۵	جامع				
۰/۰۰۱	۱۸/۹۸	۰/۷۲۵	۰/۹۰۱	مقبره				
۰/۰۰۱	۱۹/۴۷	۰/۷۶۴	۰/۸۹۲	صاحب الامر				
۰/۰۰۱	۱۷/۵۳	۰/۷۱۱	۰/۷۲۵	حاج صفر علی				
۰/۰۰۱	۱۷/۳۵	۰/۷۱۸	۰/۷۵۹	استاد و شاگرد				
۰/۰۰۱	۱۸/۶۵	۰/۷۴۲	۰/۸۱۹	قزلی				
۰/۰۰۱	۱۷/۸۶	۰/۷۱۳	۰/۹۱۳	کیود				
۰/۰۰۱	۱۹/۵۸	۰/۹۵۸	۰/۶۱۲	سیدحمزه			ادراکی	حس مکان
۰/۰۰۱	۲۲/۰۱	۰/۷۱۹	۰/۹۰۴	جامع				
۰/۰۰۱	۲۰/۶۱	۰/۷۰۷	۰/۹۱۷	مقبره				
۰/۰۰۱	۱۶/۵۹	۰/۷۱۴	۰/۹۰۹	صاحب الامر				
۰/۰۰۱	۱۸/۹۴	۰/۷۰۴	۰/۸۱۲	حاج صفر علی				
۰/۰۰۱	۱۹/۰۱	۰/۷۰۲	۰/۸۴۷	استاد و شاگرد				
۰/۰۰۱	۱۹/۱۲	۰/۷۰۱	۰/۸۹۴	قزلی				
۰/۰۰۱	۱۷/۴۸	۰/۸۶۷	۰/۷۴۲	کیود				
۰/۰۰۱	۱۸/۶۴	۰/۹۱۶	۰/۵۸۷	سیدحمزه				
۰/۰۰۱	۲۲/۱۴	۰/۸۳۲	۰/۷۹۵	جامع	اجتماعی			
۰/۰۰۱	۲۱/۷۳	۰/۸۲۵	۰/۷۹۹	مقبره				
۰/۰۰۱	۱۷/۵۹	۰/۸۱۹	۰/۷۵۴	صاحب الامر				
۰/۰۰۱	۱۸/۷۳	۰/۸۳۶	۰/۷۱۳	حاج صفر علی				
۰/۰۰۱	۱۹/۱۲	۰/۸۲۱	۰/۷۲۶	استاد و شاگرد				
۰/۰۰۱	۱۹/۵۴	۰/۸۰۹	۰/۷۶۵	قزلی				
۰/۰۰۱	۱۶/۹۱	۰/۸۹۹	۰/۶۹۴	کیود				
۰/۰۰۱	۱۵/۸۸	۰/۹۹۶	۰/۴۶۸	سیدحمزه				
۰/۰۰۱	۱۸/۳۴	۰/۹۰۸	۰/۶۸۱	جامع			عملکردی	
۰/۰۰۱	۱۴/۶۸	۰/۹۱۲	۰/۶۷۵	مقبره				
۰/۰۰۱	۱۵/۲۷	۰/۹۱۵	۰/۶۶۳	صاحب الامر				
۰/۰۰۱	۱۳/۸۳	۰/۹۳۴	۰/۶۰۳	حاج صفر علی				
۰/۰۰۱	۱۶/۹۵	۰/۹۰۹	۰/۶۲۹	استاد و شاگرد				
۰/۰۰۱	۱۷/۰۵	۰/۹۰۱	۰/۶۷۷	قزلی				

رگرسیون خطی ساده به منظور تایید همبستگی بین متغیرها و نیز پیش بینی مقدار یک متغیر وابسته براساس متغیرهای مستقل استفاده شد. براساس نتایج بدست آمده در جدول (۱۰) مشخص شد که هر کدام از متغیرها بر القای حس مکان اثرگذارند. همچنین مقدار آماره t آزمون و معنی داری مربوط به آزمون رگرسیونی تاثیر هر یک از ابعاد بر روی متغیر حس مکان را نشان می دهد. در نتیجه می توان گفت تمامی این متغیرها در تبیین پراکندگی متغیر وابسته تاثیرگذار هستند. و بیشترین مقدار مربوط به مولفه های ادراکی و کالبدی هستند و مولفه های اجتماعی و عملکردی تاثیر کمتری نسبت به مولفه های ادراک و کالبدی در ارتقای حس مکان دارند.

جدول ۱۱. خلاصه آمارهای مربوط به پردازش مدل

مسجد	ضریب همبستگی	ضریب تبیین	ضریب تبیین تعدیل شده	خطای استاندارد برآورد
کبود	۰/۷۹۲	۰/۷۷۲	۰/۷۵۴	۰/۷۸۵
سیدحمزه	۰/۷۳۵	۰/۷۱۸	۰/۷۰۱	۰/۸۶۳
جامع	۰/۸۲۲	۰/۸۰۲	۰/۷۸۵	۰/۷۴۸
مقبره	۰/۷۸۵	۰/۷۶۹	۰/۷۴۶	۰/۸۰۵
صاحب الامر	۰/۷۶۱	۰/۷۴۸	۰/۷۲۲	۰/۸۳۱
حاج صفر علی	۰/۷۱۲	۰/۷۰۲	۰/۶۵۹	۰/۸۹۴
استاد و شاگرد	۰/۷۲۳	۰/۷۱۲	۰/۶۸۲	۰/۸۵۲
قزلی	۰/۷۴۵	۰/۷۲۵	۰/۶۹۵	۰/۸۱۵

خلاصه های به

پردازش مدل در مساجد تاریخی شهر تبریز به لحاظ حس مکان در جدول (۱۱) لحاظ شده است. در نتیجه می توان گفت تمامی متغیرهای مستقل در تبیین پراکندگی متغیر وابسته حس مکان تأثیرگذار هستند. در ادامه برای تبیین تأثیر هر یک از شاخص های کالبدی، ادراکی، اجتماعی، عملکردی (متغیر مستقل) در القای حس مکان (متغیر وابسته) از رگرسیون چند متغیره استفاده شده است و نتایج آن در جدول (۱۲) آمده است.

جدول ۱۲. تحلیل رگرسیون چند متغیره تأثیر هر یک از شاخص های متغیر مستقل بر متغیر وابسته

متغیر مستقل	تعداد	R ²	Beta	T	سطح معناداری	نتیجه
کالبدی	۱۰۰	۰/۵۳۹	۰/۶۳۵	۳۸/۳۶	۰/۰۰۱	تایید آزمون
ادراکی	۱۰۰	۰/۵۰۵	۰/۷۰۱	۳۶/۱۱	۰/۰۰۱	تایید آزمون
اجتماعی	۱۰۰	۰/۳۸۸	۰/۴۹۲	۲۵/۵۸	۰/۰۰۱	تایید آزمون
عملکردی	۱۰۰	۰/۲۹۴	۰/۳۱۸	۱۲/۴۹	۰/۰۰۱	تایید آزمون

در جدول ۱۲ تحلیل رگرسیون چند متغیره، تأثیر هر یک از شاخص های متغیر مستقل (کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی) بر متغیر وابسته (حس مکان) مورد بررسی قرار گرفته است. این تحلیل برای شناسایی رابطه معنادار بین شاخص های کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی با حس مکان انجام شده است و نتیجه نشان می دهد که تمامی این شاخص ها با متغیر وابسته، یعنی حس مکان، رابطه معناداری دارند. در این جدول، متغیرهای مستقل به تفکیک اثر خود را بر حس مکان نشان می دهند. شاخص ادراکی بیشترین تأثیر را با ضریب بتا (Beta) برابر با ۰/۷۰۱ و ضریب تعیین (R²) برابر با ۰/۵۰۵ دارد. این نشان می دهد که عوامل ادراکی مانند حس آرامش و امنیت معنوی و ارتباط با بافت تاریخی بیشترین تأثیر را بر حس مکان دارند و در ایجاد تجربه معنوی در مساجد تاریخی بیشترین نقش را ایفا می کنند. در رتبه بعدی، شاخص کالبدی قرار دارد که با ضریب بتا (Beta) برابر با ۰/۶۳۵ و ضریب تعیین (R²) برابر با ۰/۵۳۹ تأثیر زیادی بر حس مکان دارد. این نشان می دهد که عوامل کالبدی مانند فرم و هندسه معماری، تزئینات و تجسمات معماری از قبیل کاشی کاری، آینه کاری و آیات قرآنی تأثیر قابل توجهی در شکل گیری حس مکان دارند. شاخص اجتماعی نیز با ضریب بتا (Beta) برابر با ۰/۴۹۲ و ضریب تعیین (R²) برابر با ۰/۳۸۸ تأثیر مهمی بر حس مکان دارد. این امر به معنای آن است که تعاملات اجتماعی و حضور جامعه مذهبی در فضاهای مذهبی نقش بسیار مهمی در ایجاد حس تعلق و ارتقاء حس مکان دارند. در نهایت، شاخص عملکردی با ضریب بتا (Beta) برابر با ۰/۳۱۸ و ضریب تعیین (R²) برابر با ۰/۲۹۴ کمترین تأثیر را در مقایسه با دیگر شاخص ها دارد، اما همچنان نشان دهنده اهمیت دسترسی، خدمات و کاربری های عملکردی اطراف مساجد تاریخی در ارتقای حس مکان است. سطح معناداری در این تحقیق برای تمامی شاخص ها برابر با ۰/۰۱ است که کمتر از ۰/۰۵ می باشد و این موضوع نشان دهنده معناداری آماری بالای نتایج به دست آمده است. به این معنی که تمامی متغیرهای مستقل (کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی) تأثیر معناداری بر حس مکان دارند و این تأثیرات از نظر آماری معتبر هستند. در مجموع، با توجه به نتایج جدول و ضریب تبیین (R²)، می توان نتیجه گرفت که تمامی این شاخص ها به طور معنادار بر حس مکان تأثیر می گذارند. این تحلیل نشان می دهد که برای ارتقای حس مکان در مساجد تاریخی تبریز، توجه به عوامل ادراکی و کالبدی بیشترین اهمیت را دارند. شاخص اجتماعی و عملکردی نیز به طور غیرمستقیم در تقویت حس مکان مؤثر هستند، اما تأثیر آن ها نسبت به دیگر شاخص ها کمتر است.

۵. نتیجه گیری و ارائه پیشنهادات

مساجد به دلیل داشتن نقش محوری عبادی - اجتماعی در شهر اسلامی، نیازمند ارتباط مناسب با زمینه و محیط اطراف خود هستند. در این پژوهش به منظور شناسایی عوامل تأثیرگذار بر حس مکان در مساجد تاریخی شهر تبریز به مطالعه مفهوم حس مکان پرداخته شد و عوامل به دست آمده از پژوهش‌های پیشین در نمونه‌های مورد بررسی مورد قرار گرفت. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که عوامل ادراکی، کالبدی تأثیر زیادی به نسبت عوامل اجتماعی و عملکردی در ارتقای حس مکان دارند و بین این عوامل همبستگی بالایی مشاهده شد که نشان دهنده تأثیر متغیرها بر همدیگر است؛ به این معنا که هر کدام از متغیرها با تأثیری که بر متغیر دیگر می‌گذارد؛ در ارتقای حس مکان مؤثر است. به عنوان مثال، متغیرهایی چون ارتباطات اجتماعی و فعالیتهای فرهنگی بر سرزندگی مکان تأثیر دارند و سرزندگی در آرامش معنوی مساجد تأثیر مثبت دارد. عوامل کالبدی مانند رنگ‌های به کار رفته در مساجد تاریخی، بافت ایجاد شده در جداره‌های مساجد که مزین به آیات قرآنی است و همچنین تزئیناتی چون آینه کاری، کاشی کاری و... بر مؤلفه‌ی ادراکی یعنی حس آرامش و امنیت روح و روان افراد، تأثیر مثبت می‌گذارد. بنابراین به منظور ایجاد حس مکان در این بناها، افزایش تنوع بصری و کیفیت بخشی به فضای داخل و خارج بناهای آرامگاهی مذهبی می‌تواند در ارتقای حس مکان افراد تأثیر مثبتی داشته باشد. عوامل عملکردی همچون فعالیت کاربریهای اطراف مساجد تاریخی، دسترسی و... تأثیر کمتری نسبت به مؤلفه‌های دیگر دارند. در این پژوهش برای اطمینان از نتایج به دست آمده هشت مسجد تاریخی بررسی شد. نتایج به دست آمده در هر هشت مسجد تاریخی تبریز شباهتهای زیادی را نشان می‌دهد و در عین حال تفاوت‌هایی نیز مشاهده می‌شود که به عوامل مختلفی چون تزئینات بناها، فعالیتهای کاربری اطراف مساجد تاریخی، دسترسی و غیره مربوط می‌شود؛ نتایج تحقیق حاضر در بررسی حس مکان در مساجد تاریخی تبریز نشان می‌دهد که عوامل کالبدی و معنوی بیشترین تأثیر را در ارتقای حس مکان دارند. این یافته‌ها با پژوهش‌های پیشین که حس مکان در فضاهای مذهبی را مورد بررسی قرار داده‌اند، هم‌راستا است. به‌ویژه، تزئینات معماری، فرم و هندسه بناها و هماهنگی با بافت فرهنگی تأثیرات مستقیمی در ایجاد حس تعلق و امنیت معنوی در مراجعین دارند. این مشابه یافته‌های نظریه دل‌بستگی به مکان است که در مطالعات پیشین مانند نجفی و شریف (۲۰۱۴) و وهیودی و همکاران (۲۰۱۹) نیز مطرح شده است. در این مطالعات، ویژگی‌های معماری و تزئینات مذهبی به‌عنوان عوامل کلیدی در ایجاد حس مکان در فضاهای مذهبی شناسایی شده‌اند. به‌ویژه در مساجد تاریخی تبریز، تزئینات کاشی کاری، آینه کاری و آیات قرآنی توانسته‌اند به‌طور مؤثر حس آرامش و امنیت روانی را در مراجعین ایجاد کنند. همچنین، نتایج تحقیق با پژوهش‌های کوند و واتس (۲۰۱۷) که نقش دل‌بستگی به مکان‌های مذهبی در زندگی مذهبی را بررسی کرده‌اند، هم‌راستا است. این پژوهش‌ها نیز بر اهمیت ارتباط معنوی و دل‌بستگی به مکان‌های مذهبی تأکید دارند و این نتایج در تحقیق حاضر نیز به‌وضوح مشاهده می‌شود. به‌ویژه مسجد مقبره در تبریز با طراحی منطبق با بافت تاریخی و تزئینات مذهبی خاص توانسته بیشترین حس مکان را ایجاد کند. مفهوم بینابینیت که در پژوهش ترکمن و سهیلی (۱۴۰۰) مورد بررسی قرار گرفته، در این تحقیق نیز به کار رفته و تأثیر آن بر حس تعلق به مکان و پیوند میان انسان و مکان در فضاهای معماری مذهبی مشاهده شده است. این تحقیق تأکید دارد که فضاهای مذهبی باید طراحی شوند تا به‌طور مؤثر حس تعلق را در مراجعین تقویت کنند. مسجد مقبره با توجه به این ویژگی‌ها، نمونه‌ای موفق در ایجاد حس تعلق به مکان است. در عین حال، تحقیق حاضر با نتایج مطالعات نوری و عینی‌فر (۱۴۰۰) مقایسه شده است که نشان داده‌اند در طراحی مساجد معاصر، گاهی ویژگی‌های معنوی از مفاهیم سنتی حذف یا تقلیل یافته‌اند. این امر باعث می‌شود که کارکردهای عبادی و اجتماعی در طراحی مساجد معاصر کمتر به حس مکان منجر شود. این در حالی است که مساجد تاریخی تبریز با حفظ الگوهای سنتی معماری و تزئینات مذهبی توانسته‌اند حس مکان را به بهترین نحو ایجاد کنند. نتایج تحقیق نیز مشابه مطالعات حیاتی و مرتضوی کیا (۱۴۰۰) است که بر اهمیت کیفیت معماری در ایجاد حس مکان تأکید کرده‌اند. این تحقیق نیز نشان داد که فرم و هندسه بصری، خدمات و تزئینات در مساجد تاریخی تبریز تأثیر زیادی بر حس مکان دارند و در مسجد مقبره به بالاترین سطح از این تأثیرات دست یافته است. در نهایت، این تحقیق همچنین نشان داد که مسجد مقبره نسبت به سایر مساجد تاریخی تبریز بیشترین حس مکان را دارد و این یافته با نتایج پژوهش‌های پیشین هم‌راستا است که نشان داده‌اند عوامل معنوی و کالبدی در حس مکان مؤثر هستند. به‌طور کلی، این تحقیق به‌طور مؤثری نشان می‌دهد که حس مکان در مساجد تاریخی تبریز بیشتر به عوامل کالبدی، معنوی و فرهنگی وابسته است و مساجد با توجه به تناسب طراحی معماری و تزئینات مذهبی توانسته‌اند بیشترین حس تعلق و آرامش را در مراجعین ایجاد کنند. بر اساس یافته‌های تحقیق و با توجه به مساجد تاریخی تبریز (کبود، سید حمزه، جامع، مقبره، صاحب‌الامر، حاج صفرعلی، استاد و شاگرد و مسجد قزللی)، می‌توان چهار پیشنهاد خاص برای تقویت حس مکان و تعلق به این مساجد ارائه داد:

- تقویت فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی در اطراف مساجد: برای مسجد کبود و سید حمزه که دارای تاریخ و میراث غنی هستند، می‌توان فعالیت‌های فرهنگی و هنری مانند برگزاری نمایشگاه‌های هنری، مراسم دینی و کلاس‌های آموزشی مرتبط با تاریخ این مساجد را در نظر گرفت. این فعالیت‌ها باعث تعامل بیشتر مردم با فضا و ایجاد حس تعلق خواهد شد.

- افزایش تنوع بصری در فضاهای داخلی مساجد: در مسجد جامع و مسجد قزلی که معماری منحصر به فرد دارند، تزئینات خاص مانند استفاده از آینه کاری و کاشی کاری می تواند به شکلی طراحی شود که حس آرامش و امنیت روحی را برای مراجعین ایجاد کند. به ویژه در مسجد جامع که در مرکز شهر واقع شده، توجه بیشتر به طراحی داخلی با استفاده از رنگ های متناسب و نمادهای مذهبی می تواند تاثیر گذار باشد.

- بهبود دسترسی و فضاهای پیرامونی مساجد: در مسجد مقبره و مسجد صاحب الامر که ممکن است به دلیل موقعیت جغرافیایی دارای دسترسی های محدودتری باشند، توجه به بهبود دسترسی و بازسازی مسیرهای پیاده روی و ایجاد فضاهای باز اطراف مسجد برای استراحت و تجمع می تواند حس تعلق و سرزندگی را تقویت کند.

- حفظ ویژگی های خاص معماری و تاریخی مساجد: برای مسجد حاج صفرعلی و مسجد استاد و شاگرد، که هر کدام دارای ویژگی های خاص معماری هستند، حفظ و مرمت این ویژگی ها به همراه معرفی تاریخی و اهمیت هر مسجد می تواند تجربه معنوی و فرهنگی مراجعین را ارتقاء دهد. همچنین، با ایجاد فضاهایی برای پژوهش و بازدیدهای علمی می توان حس تعلق بیشتری در بازدیدکنندگان ایجاد کرد..

۶. منابع

۱. بابازاده اسکویی، سولماز، زینالی عظیم، علی، عدلی فر، فرانک، جمشیدی، منصوره. (۱۴۰۱). تحلیل کیفیت محیط شهری با ادراک زیبایی شناسی و حس تعلق در فضاهای کلانشهر تبریز (مطالعه ی موردی: میدان ساعت تبریز). انسان و محیط زیست، ۲۰(۲)، ۲۶۷-۲۸۳.
۲. بصیری، مصطفی، زینالی عظیم، علی، آذر، علی. (۱۴۰۰). تحلیل عوامل و مؤلفه های حس تعلق به مکان در محلات قدیمی شهر تبریز (نمونه موردی محله اهراب تبریز). دانش شهرسازی، ۵(۳)، ۱۰۷-۱۲۵.
۳. بهزادپور محمد، رضاخانی ژیا، آزاد مهدی، (۱۳۹۹)، تبیین چگونگی ایجاد حس مکان و روح مکان در مساجد تاریخی ایران- علمی پژوهشی در مهندسی عمران و معماری ایران، ۵(۱۷)، ۱-۲۲.
۴. پور جعفر محمدرضا، پور جعفر، علی، (۱۳۹۱)، الگوی پیشنهادی محله، با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی- اسلامی، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ۱۰، ۱۵-۲۴.
۵. پورجعفر محمدرضا، ایزدی، محمدسعید، خبیری، سمانه، (۱۳۹۴)، دلبستگی مکانی؛ بازشناسی مفهوم، اصول و معیارها، هویت شهر، ۹(۲۶)، ۴۳-۶۴.
۶. ترکمن، ثمین، سهیلی، جمال الدین. (۱۴۰۰). تحلیل تاثیر مفهوم بینابینیت در ارتقاء حس تعلق به مکان در مسجد-مدرسه های دوره قاجاریه (نمونه موردی: مسجد- مدرسه صالحیه شهر قزوین). علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۲۳(۲)، ۲۱۹-۲۳۱.
۷. حیاتی حامد، مرتضوی کیا بتول (۱۴۰۰)، تبیین مؤلفه های حس مکان در مساجد تاریخی دزفول. مرمت و معماری ایران. ۱۱ (۲۶): ۷۹-۹۴.
۸. زینالی عظیم، علی. (۱۴۰۱). تحلیل دل بستگی مکانی در شهر تبریز با به کارگیری مقیاس شهرهای هوشمند در دوران بیماری کووید ۱۹. پژوهش های جغرافیای برنامه ریزی شهری، ۱۰(۳)، ۶۵-۸۰.
۹. شاهرودی کلور، مرضیه، تقی پور، ملیحه، گریست، فائزه. (۱۳۹۹). سنجش تطبیقی مؤلفه های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز (مورد پژوهی مسجد حاج علی، مسجد مشیرالملک، مسجدالراجا و مسجد دانشگاه). نشریه علمی اندیشه معماری، ۴(۸)، ۴۰-۵۴.
۱۰. عباس زاده، محمدجواد، زمانی، بهادر. (۱۳۹۹). ارزیابی عوامل محیطی موثر بر ایجاد حس فضای قدسی در مساجد (مطالعه موردی: مسجد بازار تهران، مسجد دانشگاه تهران، مسجد الجواد تهران). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۵(۱)، ۱۰۵-۱۲۱.
۱۱. فلاحت، محمدصادق. (۱۳۸۵). مفهوم حس مکان و عوامل شکل دهنده آن، هنرهای زیبا، ۲۶، ۵۷-۶۶.
۱۲. کرمی، اسلام، بصیری، مصطفی، زینالی عظیم، علی. (۱۴۰۰). تحلیل دلبستگی به مکان و متغیرهای وابسته به آن در مکان های سوم شهری (نمونه موردی: پارک ائل گلی تبریز). پژوهش های جغرافیای برنامه ریزی شهری، ۹(۳)، ۷۳۵-۷۵۹.
۱۳. محمدمرادی، آرش، یزدانفر، سیدعباس، فیضی، محسن، نوروزیان ملکی، سعید، (۱۳۹۸)، سنجش حس مکان و شناسایی مؤلفه های موثر بر آن در بافت تاریخی تهران (مورد پژوهی: محله تاریخی امامزاده یحیی)، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۵، ۱۷۵-۱۹۱.
۱۴. نژادابراهیمی احد، شیخ الحکمایی محمد (۱۴۰۰). اثر توالی سلسله مراتب در آفرینش حس تعلق به مکان مساجد تبریز. پژوهش های معماری اسلامی. ۹ (۴) ۷۵-۵۹.
۱۵. نکویی، نسیم السادات، مومنی، کورش، و عطاریان، کورش. (۱۳۹۷). بررسی حس تعلق به مکان در بناهای مذهبی-تاریخی در راستای افزایش تعامل ساکنین محله با بنا (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). معماری و شهرسازی ایران، ۹(۱۶)، ۸۵-۱۰۰.
۱۶. نوری الهام، عینی فر علیرضا، (۱۴۰۰)، تحلیل کیفیت فضای مابین مسجد و شهر مطالعه مقایسه ای ورودی مساجد منطقه ای "سنتی و مدرن" معاصر تهران. پژوهش های معماری اسلامی، ۹ (۲) ۱-۱۸.
۱۷. وثیق بهزاد، یاری کیا عطالله. (۱۳۹۸)، تبیین عوامل موثر بر ایجاد حس مکان در بناهای امامزاده ها (امامزاده سید حسن(ع) و علی صالح(ع)). پژوهش های معماری اسلامی. ۷ (۲) ۳۷-۴۹.

۱۸. وثیق، بهزاد (۱۳۹۹). تبیین کاربست حس معنوی مکان جایگزین مفهوم حس مکان (نمونه شاهد: حرم امام رضا(ع)). فرهنگ رضوی، ۸(۳۰)، ۲۲۳-۲۴۵.

19. Alyan, S.A.S, Herlily, (2019), The Sense of Place in Community Participation Through Tactical Urbanism in Bundaran HI, Jakarta, CSID Journal of Infrastructure Development, (2)1: 40-49
20. Bahauddin, A., Prihatmanti, R., & Putri, S. A. (2022). Sense of Place' on Sacred Cultural and Architectural Heritage: St. Peter's Church of Melaka. *Interiority*, 5(1), 53-74. <https://doi.org/10.7454/in.v5i1.178>.
21. Briggs L, Stedman R, Krasny M. (2019). Place attachment and social-ecological system sustainability examined through the voices of indigenous Guatemalan women. *Sustainability Sci*. 14(3):655-667. doi:10.1007/s11625-018-0634-6.
22. Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiesdell, S., (2003). *Public Places, Urban Spaces*. Oxford: Architectural Press.
23. Counted, V., & Watts, F. (2017). Place Attachment in the Bible: The Role of Attachment to Sacred Places in Religious Life. *Journal of Psychology and Theology*, 45(3), 218-232. <https://doi.org/10.1177/009164711704500305>.
24. Lomas, M.J., Ayodeji, E. & Brown, P. (2023), Imagined places of the past: the interplay of time and memory in the maintenance of place attachment. *Curr Psychol*, 23(41). <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04421-7>.
25. Masterson, V.A, Stedman, R.C, Enqvist, J, Tengö, M, Giusti, M, Wah, D, and Svedin, O, (2017), The contribution of sense of place to social-ecological systems research: a review and research agenda, *Ecology and Society*, 22(1),49. <https://doi.org/10.5751/ES-08872-220149>
26. Najafi, M., & Shariff, M.K. (2014). Public Attachment to Religious Places: A Study of Place Attachment to Mosques in Malaysia. *International journal of humanities and social sciences*, 8, 284-295.
27. Park, Y (2015) The network of patterns: creating a design guide using Christopher Alexander's pattern language. *Environ Plan B Plan Des* 42(4):593-614.
28. Rajala, K, Sorice, M. G, (2022), Sense of place on the range: Landowner place meanings, place attachment, and well-being in the Southern Great Plains, *Rangelands*, 44, 5, 353-367. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rala.2021.07.004>.
29. Relph, E. (1976). *Place and place lessens*. Thousand Oaks, CA: Sage.
30. Rex, L. (2016). *Art in everyday places: Democratizing art knowledge and transforming adult identities as non-artists through a vernacular art curriculum* (Doctoral Dissertation).
31. Seamon, D. (2017). *Architecture, place and phenomenology: Buildings as life worlds, atmospheres and environmental wholes*. [https://www.academia.edu/14128043/Architecture_Place_and_Phenomenology_Buildings as, final draft of a chapter for Phenomenology and Place](https://www.academia.edu/14128043/Architecture_Place_and_Phenomenology_Buildings_as_final_draft_of_a_chapter_for_Phenomenology_and_Place), edited by Janet Donohoe, forthcoming 2017 .
32. Seamon, D. (2021). Place attachment and phenomenology. The synergistic dynamism of place. In L. Manzo & P. Devine-Wright (Eds.), *Place attachment. Advances in theory, methods, and Applications*. Routledge.
33. Stern, A, (2017), *Sense of Place, Sense of Self, Degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in Organizational Systems*, Saybrook University .
34. Wahyudie, P, Antariksa, A, Wulandari, L. D, Santosa, H, (2019), Place Attachment Framework In Preservation Religious Built Environment, Proceedings of the 1st Conference of Visual Art, Design, and Social Humanities by Faculty of Art and Design, CONVASH 2019, 2 November 2019, Surakarta, Central Java, Indonesia, <http://dx.doi.org/10.4108/eai.2-11-2019.2294717>.
35. Wartmann, F.M, Purves, R.S, (2018), Investigating Ssense of place as a cultural ecosystem service in different landscapes through the lens of language, *Landscape and Urban Planning*, 175, 169-183. www.elsevier.com/locate/landurbplan. (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).